

Inhoud

Woord vooraf	9
Afkortingen	11
I. Inleiding	13
Philo als lid van de joodse gemeenschap	13
De geschriften van Philo	15
Philo als exegeet	17
Voorgangers van Philo	18
Philo over het leven van Mozes	20
Invloed van <i>Het leven van Mozes</i>	25
De vertaling	28
Overzicht van de inhoud van <i>Het leven van Mozes</i>	29
II. Vertaling	33
Deel I: Mozes als filosoof-koning	35
Inleiding	35
Mozes' afkomst	36
Mozes' geboorte	37
Mozes' opleiding aan het hof van de Farao	39
Mozes onderdrukt de hartstochten	41
De slavenarbeid van de Israëlieten	43
Mozes doodt een Egyptenaar	45
Mozes in Midian	46
Mozes en de dochters van de priester	47
Mozes als herder	49
Het brandende braambos	50
De roeping van Mozes	52
Het optreden van Mozes in Egypte	54

De wondertekenen	56
De tien plagen	57
Water in bloed veranderd	57
Kikkers	58
Muggen	59
Hagel	60
Sprinkhanen	62
Duisternis	63
Zweren	63
De hondvliegen	64
De dood van het vee	65
De dood van de eerstgeborenen	65
De beroving van de Egyptenaren	66
De uittocht	68
Mozes als leider	68
Tocht door de woestijn	72
Achternvolging door de Farao	73
De doortocht door de Rode Zee	75
Mara	76
Elim	78
Manna uit de hemel	79
Water uit de rots	82
Overwinning op Amalek	84
De twaalf verspieders	85
Edom weigert de doortocht	89
Overwinning op Kananen	91
De bron Beër	92
Overwinning op Sihon	93
Balak en Bileam	94
Overspel van de Israëlitische mannen	100
Oorlog tegen Balak	103
De toewijzing van het Overjordaanse	106
Slot	108
Deel II Mozes als wetgever, priester en profeet	109
Inleiding	109
Mozes als wetgever	110

Voortreffelijkheid van de wetten van Mozes	111
Het ontstaan van de Griekse vertaling van de wetten van Mozes	114
Indeling van de wet	117
Straf voor de goddelozen, beloning voor de rechtvaardigen	119
Mozes als priester	122
De constructie van de tabernakel	123
De heilige voorwerpen	128
De kleding van de hogepriester	130
Aanstelling van de hogepriester en de priesters	138
Het gouden kalf	142
De bloeiende staf van Aäron	144
Mozes als profeet	147
De Godslasteraar	148
De sabbatschender	151
Het tweede Pascha	154
De dochters van Selofchad	156
De doortocht door de Rode Zee	159
Manna uit de hemel	161
Het gouden kalf	163
De opstand tegen Mozes	165
De dood van Mozes	167

Registers

Literatuur	169

Woord vooraf

In de Egyptische stad Alexandrië leefde omstreeks het begin van onze jaartelling de exegeet en filosoof Philo. Hij was een man van twee werelden, die hij met elkaar wilde verbinden. Enerzijds was hij de gelovige jood, die geloofde in de wet van God, anderzijds was hij thuis in de wereld van de Griekse filosofie en wetenschap. In zijn werken brengt hij beide werelden samen. Hij geeft daarin een uitleg van de boeken van Mozes met behulp van de Griekse filosofie. Dit is ook goed zichtbaar in zijn geschrift *Het leven van Mozes*, dat hier in een Nederlandse vertaling verschijnt. Hij schetst hierin het leven van Mozes, waarin hij, zich wel baserend op het bijbelboek Exodus, Mozes presenteert als een platoonse filosoof, die de wereld van de Vormen heeft aanschouwd. Mozes heeft het ideaal van de platoonse filosoof-koning bereikt. Tegelijk is Mozes een stoïsche wijze, die alle hartstochten heeft uitgeroeid. Philo's *Het leven van Mozes* is een uitstekende introductie tot de denkwereld van deze bijbelgeleerde.

Graag wil ik prof. dr. D.T. Runia (Melbourne) en dr. F. Ledegang bedanken voor hun hulp bij deze uitgave. Zij hebben waardevol commentaar en bruikbare suggesties gegeven waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

De publicatie is mogelijk gemaakt door subsidies van de Stichting voor Oudchristelijke Studiën en De Vogelstichting.

Inleiding

Philo als lid van de joodse gemeenschap

In het begin van onze jaartelling leefde er in Alexandrië een omvangrijke joodse gemeenschap.¹ Al spoedig na de stichting van de stad door Alexander de Grote in 332 v.Chr. hadden zich joden in de nieuwe havenstad gevestigd en ze waren flink in aantal toegenomen. Philo zelf geeft aan dat er in zijn tijd ongeveer 1 miljoen joden in de stad Alexandrië en het omliggende gebied woonden (*Flacc.* 43), maar dit getal is duidelijk overdreven. Waarschijnlijk had de stad ongeveer 800.000 inwoners, van wie ca. 150.000 joods waren.² De meeste joden woonden in wijk Delta, een van de vijf wijken van de stad en gelegen in het noordoosten. De joden bezaten in de stad een zekere vorm van autonomie en mochten volgens hun eigen wetten leven. Ze vormden wat met een technische term een *politeuma* werd genoemd, dat werd bestuurd door een *gerousia*, een raad van ouden. De joden bezaten niet het Griekse burgerrecht, maar streefden er wel naar dit te verwerven.

In deze joodse gemeenschap nam Philo, geboren omstreeks 20/15 v.Chr., een belangrijke plaats in.³ Hij was afkomstig uit een rijke en aanzienlijke familie, van wie sommige leden belangrijke posities in Alexandrië innamen. Zijn broer Alexander was *alabarch*, een functionaris die belast was met het toezicht op het innen van belasting op importartikelen. Later was hij werkzaam als opzichter van de Egyptische bezittingen van Antonia, moeder van keizer Claudius. Hieruit blijkt dat Philo's familie nauwe banden had met de keizerlijke familie. Alexanders zoon Marcus trouwde met Berenice, dochter van Herodes Agrippa I. Een andere zoon van Alexander,

1 Deze inleiding is gedeeltelijk gebaseerd op Geljon *Philonic exegesis* 7–46; Geljon 2002; 2004.

2 Van der Horst 2003, 136–137.

3 Voor het leven van Philo, zie Schwartz 2009.

Tiberius, had afstand genomen van het joodse geloof en vervulde in dienst van de Romeinen diverse bestuurlijke functies binnen en buiten Egypte. Zo was hij o.a. procurator van Judea tussen 46 en 48. Tijdens de verovering van Jeruzalem in 70 was hij als adviseur in dienst van Titus. Tiberius treedt op als Philo's gesprekspartner in zijn werk *De Providentia/Over de voorzienigheid* en wordt opgevoerd als twijfelend aan het bestaan van de goddelijke voorzienigheid.

Over het leven van Philo zelf is weinig bekend. Hij heeft een goede, Griekse opleiding genoten en was onderricht in al de vakken die deel uitmaakten van de Griekse *paideia*: retorica, geometrie, grammatica, dialectiek, aritmetica, muziek en astronomie. Uit zijn werken blijkt dat hij zeer goed thuis was in de Griekse filosofie, met name Plato, maar hij citeert ook veelvuldig andere klassieke schrijvers. Het is volkomen terecht dat Flavius Josephus, geschiedschrijver en tijdgenoot van Philo, hem *niet onervaren in de filosofie* noemt (*Joodse Oudheden* 18.259).

Dramatische gebeurtenissen vonden plaats in 38 n.Chr., toen latente spanningen tussen de joden en andere bevolkingsgroepen in Alexandrië tot uitbarsting kwamen. De overheid greep niet in toen joden aangevallen en gelyncht werden. Ook diverse synagogen in de stad werden verwoest. Deze pogrom heeft Philo beschreven in zijn werk *In Flaccum/Tegen Flaccus*. Deze Flaccus was de Romeinse gouverneur van Alexandrië, die het anti-joodse geweld eerder had gestimuleerd dan verhinderd. Hij werd vanwege zijn falend beleid door de Romeinen gearresteerd. Een jaar later vertrok een delegatie van de joden naar Rome om bij keizer Caligula te pleiten voor de joodse belangen. Philo was leider van deze afvaardiging en heeft deze missie beschreven in *Legatio ad Gaium/Gezantschap naar Caligula*.⁴ Behalve Rome heeft Philo ook een of twee keer Jeruzalem bezocht. Tussen 40 en 45 is hij gestorven.

Ten behoeve van de joden in Alexandrië, die niet meer in staat waren Hebreeuws te lezen, ontstond sinds de derde eeuw v.Chr. een vertaling van de Hebreeuwse bijbel in het Grieks, de zogenaamde

4 Deze twee historische werken zijn vertaald door G.H. de Vries, *Philo Judaeus. Pogrom in Alexandrië—Gezantschap naar Caligula*, Amsterdam 1999.

Septuagint.⁵ Eerst waren de vijf boeken van Mozes, de Pentateuch, vertaald; later volgden andere delen. Tot de Septuagint behoren ook enkele boeken die oorspronkelijk in het Grieks zijn geschreven, zoals bijvoorbeeld *Wijsheid van Salomo*. In *Het leven van Mozes* (2.26–43) vertelt Philo over de oorsprong van de Griekse bijbelvertaling en hij vermeldt dat de 72 vertalers elk afzonderlijk tot dezelfde vertaling kwamen. Voor Philo is dat het bewijs dat de vertaling evenzeer door God is geïnspireerd als het oorspronkelijke Hebreeuws. Vanwege het aantal van 72 (afgerond 70) vertalers kreeg de Griekse vertaling de naam Septuagint (=70).

De geschriften van Philo

Philo heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten – ruim 35 werken zijn overgeleverd – en in de meeste geschriften geeft hij een exegese van en een commentaar op de Pentateuch: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium.⁶ Zijn grootste aandacht gaat uit naar de boeken Genesis en Exodus. Philo's overgeleverde exegetische werken worden in drie groepen of series ingedeeld.

(1) Het Allegorisch Commentaar. De zeventien werken van deze serie, waarin Philo een uitgebreide en complexe allegorische exegese geeft, vormen een doorlopend commentaar op Genesis. Het eerste werk van deze serie *Legum allegoriae/Allegorie van de wetten* geeft een allegorische interpretatie van de tuin van Eden (Gen. 2) en de verleiding van Eva door de slang (Gen. 3). In het laatste geschrift *De somniis/Over dromen* behandelt hij de dromen van Jozef (Gen. 37:7, 9) de schenker en de bakker in Egypte (Gen. 40:9–11, 16–17), en van de Farao (Gen. 41:15–24). Kenmerkend voor Philo's manier van exegese is dat hij in zijn uitleg van een bijbelvers een ander vers citeert om zijn betoog te illustreren en vervolgens dat andere vers ook uitgebreid gaat uitleggen, vaak ook weer met verwijzingen naar andere bijbelteksten.

(2) De Uitleg van de Wet. Als jood beschouwt Philo de Pentateuch als de wet, geschreven door Mozes. Omdat de wet in Genesis 1 begint met het verhaal over de schepping van de wereld, begint

5 Zie P.W. van der Horst, 'De septuagint', *Hermeneus* 70 (1998) 266–271.

6 Zie Morris 1987, 813–870; Royse 2009.

Deel 1 Mozes als filosoof-koning

Inleiding

[1] Het is mijn plan om het leven van Mozes te beschrijven, die volgens sommigen de wetgever van de joden was, volgens anderen de tolk van de heilige wetten. Het leven van deze in alle opzichten zeer voortreffelijke en volmaakte man wil ik bekend maken aan hen die het verdienen niet onbekend met hem blijven.¹⁹ [2] De roem van zijn wetten, die hij achterliet, is door de hele wereld gegaan en heeft zelfs de einden der aarde bereikt; slechts weinigen weten wat voor een man hij werkelijk is geweest. Griekse schrijvers vinden hem niet de moeite van het vermelden waard, misschien omdat ze jaloers zijn.²⁰ Bovendien zijn in veel gevallen de verordeningen uitgevaardigd door de wetgevers in verschillende staten tegengesteld aan Mozes' wetten. [3] Zeer veel Griekse schrijvers hebben hun vaardigheden, geleerd in hun opleiding, misbruikt door – in poëzie of in proza – komedies te schrijven en stukken vol met weelderige losbandigheid: een notoire schande. Zij hadden hun talenten moeten gebruiken om levens van voortreffelijke mannen te beschrijven. Op die manier zou niet iets moois – oud of nieuw – dat zou kunnen schitteren, verdwijnen, omdat het overgeleverd wordt aan vergetelheid. Ook zouden zij dan niet de indruk wekken de betere onderwerpen over te slaan en de voorkeur te geven aan die onderwerpen die de aandacht niet waard zijn, waarbij ze zich inspinnen om slechte daden op een mooie manier te vertellen om schanddaden te laten zien. [4] Ik echter, van mijn

19 Philo heeft ontwikkelde Grieken op het oog als lezers. Joden werden verondersteld bekend te zijn met het leven van Mozes. Uit deze zin blijkt het apologetische karakter van het werk.

20 Ook Josephus vermeldt dat sommige Griekse historici uit jaloersheid geen melding maken van het joodse volk, hoewel het volk zeer oud is (*Contra Apionem* 1.213–215).

kant, sla geen acht op hun kwaadwillendheid²¹ en ga het verhaal van deze man vertellen. Ik heb het geleerd zowel uit de heilige boeken die hij heeft achtergelaten – een bewonderingswaardige herinnering aan zijn wijsheid – als van sommige ouden van het volk. Het was altijd mijn gewoonte om wat verteld wordt te combineren met wat ik heb gelezen en hierom meen ik zijn leven nauwkeuriger te kennen dan anderen.²²

Mozes' afkomst

[5] Ik begin bij het begin. Mozes was van geslacht een Chaldeeër²³ maar hij werd geboren en groeide op in Egypte. Zijn voorouders waren met hun hele huishouden naar Egypte verhuisd op zoek naar voedsel, omdat een langdurige hongersnood Babylon en de naburige streken trof.²⁴ Egypte is een vlak en vruchtbaar land, dat rijkelijk alles voortbrengt wat de menselijke natuur nodig heeft en met name graan. [6] Midden in de zomer, wanneer – naar men zegt – het waterpeil in de andere regen- en bronrivieren daalt, stijgt de rivier van dit land en treedt buiten haar oevers. Zij overstroomt en bevochtigt de akkers, die elk jaar zonder regen nodig te hebben een overvloed aan allerlei vruchten zouden voortbrengen als niet de woede van God dit had verhinderd vanwege de goddeloosheid van de inwoners.²⁵ [7] Mozes' vader en moeder blonken uit onder hun tijdgenoten,²⁶ hoewel ze tot dezelfde stam behoorden²⁷, waren ze meer door genegenheid met elkaar verbonden dan door stamverwantschap. Mozes was de

21 Philo denkt aan schrijvers als Apollonius Molon en Lysimachus, die volgens Josephus Mozes hadden geportretteerd als tovenaars en charlatanen (*Contra Apionem* 2.145).

22 Philo baseert zich dus ook op mondelinge overlevering, wat blijkt uit het feit dat hij bijzonderheden vermeldt die niet in de Bijbel voorkomen.

23 Met Chaldeeër bedoelt Philo Hebreeër.

24 In Gen. 41:53–57 wordt verteld dat er hongersnood heerste 'in alle landen'; Gen. 46:1–7 verhaalt dat Jakob met zijn zonen van Berseba in Kanaän vertrekt naar Egypte.

25 Philo beschouwt de Egyptenaren als goddeloos omdat ze de Nijl en verschillende dieren aanbidden, vgl. 1.23, 98, 2.194–196, *Decal.* 76–81.

26 In de bijbel heten ze Amram en Jochebed, Ex. 6:19.

27 De stam van Levi, Ex. 2:1.

zevende afstammeling van de eerste emigrant, die de aartsvader van het gehele joodse geslacht was.²⁸

Mozes' geboorte

[8] Mozes genoot een koninklijke opvoeding vanwege de volgende oorzaak. Omdat het volk voortdurend in aantal toenam,²⁹ vreesde de koning van het land dat de immigranten talrijker zouden worden en met succes om de heerschappij zouden strijden met de oorspronkelijke bewoners. Hij bedacht daarom snode plannen om hen van hun kracht te beroven: hij gaf bevel om hun vrouwelijke nakomelingen op te voeden – vanwege hun natuurlijke zwakte deinzden vrouwen terug voor het gevecht – maar om de mannelijke nakomelingen te doden, met de bedoeling dat zij zich niet zouden vermeerderen in de steden.³⁰ Een bloeiende mannelijke bevolking is immers een bolwerk dat moeilijk in te nemen en te vernietigen is. [9] Onmiddellijk na zijn geboorte bleek het kind buitengewoon mooi³¹ te zijn zodat zijn ouders, zolang als ze konden, ongehoorzaam waren aan de bevelen van de tiran. Hij werd dus – naar men zegt – thuis drie maanden achtereen gevoed met de borstvoeding van zijn moeder zonder dat veel mensen dit merkten. [10] Omdat er, zoals onder alleenheersers gebeurt, echter mensen zijn die in hoeken en gaten rondspeuren en zich altijd beijveren om nieuws aan de koning te rapporteren, werden zijn ouders bang: hun streven naar de redding van één zou de dood van meer mensen, namelijk van henzelf, met zich mee brengen. Huilend legden zij het kind op de oever van de rivier te vondeling en klagend gingen zij weg.³² Enerzijds beklaagden zij zichzelf omdat ze, zo zeiden ze, gedwongen werden om eigenhandig hun kind om

28 De eerste emigrant was Abraham, die van Ur via Haran naar Kanaän vertrok (Gen 11:31, 12:1–6). Mozes was de zevende afstammeling: Amram was een kleinzoon van Levi, zoon van Jakob, die een kleinzoon van Abraham was (Ex. 6:15–19).

29 Ex. 1:7.

30 Ex. 1:15–16.

31 De LXX gebruikt (Ex. 2:2) het bijvoeglijk naamwoord *asteios* dat ook gebruikt wordt in Hand. 7:20 en Hebr. 11:23. De stoïci gebruikten het woord om de volmaakte wijze aan te duiden.

32 Philo vermeldt hier niet het mandje waarin Mozes wordt neergelegd, Ex. 2:3. Elders vermeldt hij het wel, *Conf.* 106.

te brengen. Anderzijds hadden ze medelijden met hun zoontje dat op een zeer onnatuurlijke manier aan zijn einde kwam. [11] Zoals natuurlijk is in een ongewone situatie, beschuldigden zij toen zichzelf ervan hun ellende nog vergroot te hebben. ‘Waarom hebben wij’ zeiden zij, ‘hem niet onmiddellijk na zijn geboorte te vondeling gelegd? Een kind dat nog geen brood heeft gegeten, wordt door de meeste mensen niet als een menselijk wezen beschouwd. Wij dwazen hebben hem zelfs drie hele maanden gevoed, waardoor we voor ons zelf grotere smart en voor hem ergere kwelling veroorzaakt hebben. Want nu kan hij geheel en al genot en pijn ervaren en sterft hij in het volle bewustzijn van zijn smartelijke ellende.’³³ [12] Onbekend met de toekomst en aangegrepen door medelijden en verdriet gingen ze weg, maar de ongetrouwde zuster van de te vondeling gelegde baby bleef uit liefde voor haar familie op een afstandje kijken hoe het af zou lopen. Ik denk dat dit alles gebeurde volgens de wil van God die voor het kind zorgde.³⁴ [13] De koning van het land had een dochter, zijn dierbaar en enig kind. Zij was – zo gaat het verhaal – lange tijd getrouwd maar nog niet zwanger geworden, hoewel zij natuurlijk naar een kind verlangde en het liefst naar een zoon.³⁵ Hij zou de gelukkige erfgenaam zijn van de heerschappij van haar vader, die bij gebrek aan kleinkinderen in vreemde handen dreigde over te gaan. [14] Zij was – zo vertelt men – altijd neerslachtig en klagend en vooral op die dag ging zij gebukt onder de last van haar zorgen. Hoewel zij de gewoonte had om thuis te blijven en niet het paleis uit te gaan, ging zij met haar dienaressen naar de rivier waar het kind lag. Toen zij zich ging baden en reinigen, zag zij hem liggen in het dichtbegroeide moeras en gaf bevel om haar het kind te brengen. [15] Ze bekeek hem van hoofd tot voeten en merkte op dat hij mooi en

33 Het was een gemeenplaats dat een kind dat in de wieg sterft, nog niet van de zoete smaak van het leven had geproefd en daarom hoefde er over zijn dood niet geklaagd te worden (vgl. Cicero *Gesprekken in Tusculum* 1.93)

34 Philo verwijst vaker in het verhaal naar de wil of voorzienigheid van God, b.v. 1.17 en 19. Ook Josephus noemt nadrukkelijk Gods wil in het gebeuren (*Joodse Oudbeden* 2.222–223, 225, 236)

35 Dat de dochter van de Faraó enig kind en onvruchtbaar was, wordt niet in Exodus vermeld. Ook Josephus noemt de dochter onvruchtbaar, *Joodse Oudbeden* 2.232.